

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Reddiye ve Apoloji Kıskaçında Hristiyanlık

Christianity in the Grip of Refutation and Apology

Mehmet TURAN

Yüksek Lisans Öğrencisi,
Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü,
mmdtrn@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4022-0561.

Namık Kemal OKUMUŞ

Prof. Dr.,
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Kelam Ana Bilim Dalı,
namikkemal.okumus@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8573-4828.

Cilt/ Issue: 5/1, 39-63

Geliş Tarihi: 03.01.2025

Kabul Tarihi: 04.05.2025

Atf: Turan, Mehmet ve Okumuş Namık
Kemal "Reddiye ve Apoloji Kıskaçında
Hristiyanlık", *İLSAM Akademi Dergisi* 5/1
(Nisan 2025), 39-63.

Dipnot: Mehmet Turan ve Namık Kemal
Okumuş "Reddiye ve Apoloji Kıskaçında
Hristiyanlık", *İLSAM Akademi Dergisi* 5/1
(Nisan 2025), Sayfa.

ÖZ

İslamiyet'in belli konularda tasdik ettiği belli konularda ise eleştirdiği bir din olan Hristiyanlık, bugün dünyanın dört bir yanında yayılmıştır. Hristiyanların yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri neticesinde bu yayılmanın daha da fazla olması beklenmektedir. Müslümanların Hristiyanlarla olan iletişimleri ise Hz. Muhammed döneminde güzel bir şekilde dini tebliğ çizgisinde iken zamanla inanç savunularına dönüşen tartışmaların şiddetlenmesiyle iki taraflı bir polemige dönüşmüştür. İslâmî ilimlerin teşekkül dönemlerinde Müslüman bilginler yazmış oldukları reddiye türü eserlerle Hristiyanlara ait çelişkileri onların kaynaklarına dayanarak göstermiştir. Ancak gerçekte Hristiyanlar kendi içlerinde de birçok sert tartışmaya sahip olmuşlardır. Kelamcılarının sistematik olarak ele almaya çalıştığı bu olguyu daha sonradan Hristiyanlar içerisinde çıkan filozoflar da tartışmıştır. Bu konunun Hristiyanlığın oluşum sürecinde de İlk Hristiyanlardan bugüne Konsiller'in ve Kilise'nin dogmalarına Arius ve Samsatlı Pavlus gibi birçok kimse karşı çıkmıştır. Bunlar en başta İsa'nın Tanrı olamayacağını iddia etmişlerdir ve sonrasında da hâkim yapılar tarafından dışlanmışlardır. Bu gibi nedenlerle Hristiyanlık içerisinde de inanç savunusu yapma maksadıyla apolojetik bir yazım geleneği İslamiyet'ten çok daha önce oluşmuştur. Ayrıca sonraları reform ve aydınlanma neticesinde bu dine yaklaşımlar içeriden yine değişmiştir. Bugün de dinler tarihçileri objektif bir gözle yaklaşarak Hristiyanlığın eski kültlerden ve mitolojilerden etkilenen bir din olduğunu bir kez daha kanıtlamışlardır. Dolayısıyla Hristiyanlık apolojiler ve reddiyeler kıskaçında hep tartışılan bir din olmuştur. Bu çalışmada kelam, mantık ve dinler tarihi verileriyle bu mesele mukayeseli olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlık, İslam, Kelâm, Reddiye, Apoloji, Polemik.

ABSTRACT

Today, Christianity, as one of the heavenly religions, has spread all over the

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercialNoDerivatives 4.0 International License.

world. It is expected to spread even further as a result of the missionary activities carried out by Christians. While the Muslims' address to Christians was in the line of good religious preaching during the Prophet Muhammad's time, the dialog turned into a two-sided polemic with the intensification of the debates that turned into defenses of faith over time. In their works of refutation, Muslim scholars have shown the contradictions of Christians based on their sources, but in reality, Christians have had many fierce debates within themselves. From the earliest Christians to the present day, the dogmas of the Councils and the Church have been challenged by many, such as Arius and Paul of Samaria. At first they claimed that Jesus could not be God, and then they were ostracized by the dominant structures. For these reasons, a tradition of apologetic writing to defend the faith emerged within Christianity long before Islam. Later, as a result of the Reformation and the Enlightenment, approaches to this religion changed again from within. Today, historians of religions have once again proved objectively that Christianity is a religion influenced by ancient cults and mythologies. Therefore, Christianity has always been a religion that has been debated in the grip of apologies and refutations. In this study, this issue will be discussed comparatively with data from theology, logic and history of religions.

Keywords: Christianity, Islam, Theology, Refutation, Apology, Polemic.

EXTENDED ABSTRACT

Today, Christianity, which the Qur'an and the Prophet Muhammad both endorsed to some extent and criticized to others, appeals to about one third of the world. According to the predictions made by experts, the spread of this religion in the next century is expected to be at an advanced level in line with the missionary activities carried out by Christians. When the statements of the Pope and Christian clergymen that they want to Christianize Asia and the rest of the world in the third millennium, together with some projects such as the Interreligious Dialogue carried out by the Vatican in the last century and recently, are read in this context, a thought-provoking and chilling situation arises on behalf of humanity. First of all, the fact that Christians, who see themselves as adherents of the religion of love, generally spread Christianity for imperialist purposes and shed blood in many countries is not only a clear fact of the history of colonialism, but also an example of inconsistency. Similarly, Christians who try to erode Islam by associating Muslims and the Prophet Muhammad with violence and the sword and criticizing them at every opportunity are in clear contradiction with the facts of their own history, such as the Crusades and sectarian wars against Muslims. Although this information provides us with very important data for understanding Christianity, Christianity is problematic because it has similar contradictions with its history and basic principles, and it has some other

problematic issues that need to be examined in depth. We observe that such inconsistencies and problems have arisen many times within Christianity, but we also observe that there are traces of the past in the current crises. Therefore, Christianity deserves to be studied in its historical journey, and the fact that researchers who set out to do so often reach the same conclusions as theologians invites us to be conscious of certain issues. In addition to the above-mentioned projects and goals, the Papacy's announcement that they will pay an official visit to Nicaea and send a delegation to commemorate the historical Council, and the Greek Patriarchate of Fener's announcement that they will organize a ceremony with the intention of remembering the Council of Nicaea in a similar manner, together with the Ecumenical Claims, are not only of interest to Christendom, but also to Muslims and the world of science. Moreover, the fact that some Christian churches are located on Turkish territory puts the issue on the agenda of Christians, Muslims and especially Turks once again.

Contrary to the prevailing perception in the West, Muslims have a positive view of Jesus Christ, Mary and merciful discoveries, and an equally respectful and liberal approach to beliefs. When the historical journey of Islam is examined, it is clear that this approach is not limited to a few specific cases, but has many examples. On the other hand, since Muslims, who strive to distinguish between right and wrong, have a critical perspective in their religious approach to Christianity and Christians, this situation has brought along some intellectual debates and a literature has emerged in this field. However, these approaches and intellectual efforts of Muslims are ignored and belittled by Christians and their institutions, and at the same time, their religious views, rejections and discourses are unfortunately distorted again due to purely political events. The fact that Christianity, which is in fact the source of the issues and problems, is in fact more prone to violence and has always suppressed dissenting opinions by bullying, through the games and fictions organized by the priests who guide it, and that it also has clear inconsistencies in matters of faith, as pointed out by Muslim scholars, has been seen many times. In particular, it is a historical fact that during and after the formation of this religion, major objections to the principles of faith were raised from time to time by its own members, and these were covered up by the rulers and priests with various persecutions and tricks, and the ideas that were the source of the problems were turned into dogmatic beliefs with some hastily taken decisions.

From the Muslim point of view, it is an irrefutable fact that Christianity, which has falsified books and has been likened to other religions and traditions, is an open material for criticism, not only on the basis of historical claims but also on some rational grounds. However, this factuality is not emphasized much,

on the contrary, it is tried to be swept under the rug by passing over some counterinterpretations and mystical expressions against Muslims. However, as seen in modern scholarly studies by historians of religions, it is confirmed in a way that there are some problems in Christianity in many aspects and that Muslim scholars have made correct determinations. For example, the claims that the belief in the Virgin Mary is derived from ancient cults, that distortions made by people like Paul played a role in the deification of Jesus contrary to his true teaching, and that beliefs such as the divinity and the Trinity emerged with the influence of ancient religions and were kept alive through this religion are among the issues frequently mentioned by theologians as well as historians of religions. The first objections to this within Christianity were made by the likes of Arius and Paul of Samsath, even though their theological perspectives were considered problematic. Those who wanted to force Jesus to be accepted as God often tried to intimidate and ostracize these two and others with similar views. Although an apologetic literature emerged within Christianity with the aim of defending the faith, in fact, these texts were insufficient to defend the Christian faith, and they could not prevent the priests from making some decisions in the Councils with statements that were contrary to each other. As a result, these decisions caused various unrest and occasionally led to conflicts between the followers of the religion. Again, the divergence of the Churches and the separation of the members of the religion emerged as a result of these disagreements. For all these reasons, after the dogmatic and oppressive Christianity period, which is considered as the “Dark Middle Ages” in the West, reform and enlightenment developments were seen as a result of the efforts to use reason with the study of the philosophical heritage transferred from the Islamic World, and as a result, criticism of Christianity increased and different views on the principles of the religion were put forward.

All the available data allows us to easily see that the principles of Christianity's beliefs are not based on rational foundations and that they create intellectual confusion, and when we take into account that Jesus, who claimed to be a prophet, did not coincide with his other calls to divinity as seen in the Gospels, it reminds us that we are faced with a pile of inconsistencies. In short, the fact that Christians could not agree on the most fundamental issues and that their claims and arguments were far from convincing gives us the direct impression that some things were not settled in their minds. Therefore, the refutations of Muslim theologians and the apologies of Christians themselves are sufficient to show us the state of indecision and the intense contradictions that Christianity is in. The logical perspective and the data of the history of religions also support these findings.

GİRİŞ

Dinler ve inançlar tarihi incelendiğinde tevhit anlayışına paralel olarak her dönemde farklı inançların ve anlayışların var olduğu görülmektedir.¹ Akait konularına ek olarak içtimai hayatı kuşatan bazı temel konular da bu inanç ve anlayışlarla birlikte hep tartışılmaktadır. İnsanlık tarihine ve bilhassa yazının gelişmesinden sonrasındaki bulgulara baktığımızda bazen farklı inançtaki kişilerin ve grupların birbirleriyle uzlaşamadıklarını, bazen de aynı dine mensup kişilerin ve grupların birbirleriyle ihtilaf ettiklerini müşahade etmekteyiz.² Müslümanların Hristiyanlarla ilişkileri de ilk karşılaştıkları zamandan beri her dönemde bir mesele olmaktadır.³

İslam bilginleri tarafından karşıdan yapılan saldırılara karşı savunmalar ve diğer dinlere yöneltile eleştiriler Müslümanlar için olduğu kadar diğer din mensupları için de oldukça önemlidir.⁴ Bu çalışma Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerine karşı ve gayrimüslimlerle ilgili çalışmalarda bulunanlar tarafından izlenmesi gereken hususlara dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Zira Müslümanların inanç konusunda gayrimüslimlerle tartışmaları öncelikle İslam'ın tevhit ilkeleriyle ve âyetlerle sınırlandırılmıştır. Bu nedenle gayrimüslimlerle ve inançsızlarla ilgili meselelerde müminlere güzelce mücadele ve tebliğ görevi yüklenmiştir.⁵ Fakat bu durum tarihi süreçte Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından ekseriyetle terkedilmiştir.⁶ Bununla birlikte müminlerin, Müslüman olmayanların arzu ve isteklerine uyarak dinlerinden taviz veremeleri de beklenemez.⁷ Bu nedenlerle İslam âlimlerinin eserlerinde çoğu zaman bu hususlara duyarlılık gösterilmekle birlikte bazen de sadece nakillerde bulun-

1 Kur'an Yolu Meâli, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), er-Rûm 30/30-32. Âl-i İmrân 3/144. Şehristânî, *Milel ve Nihal (el-Milel ve'n Nihal)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 26-27. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, 3 Cilt, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 1/11.

2 Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 27-29. Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/516-521.

3 Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/516-519. Ali Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı", *İLAM Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998), 118-121.

4 Ramazan Biçer, "Kelam Bilginlerinin Yahudi ve Hristiyanlara Yaklaşımı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 150-160.

5 en-Nahl 16/125. el-Gâşîye 88/21-22.

6 İbrahim Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 91-93. Sidney H. Griffith, "İstirrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teolojisi", çev. Salih Çift, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 139.

7 er-Ra'd 13/37.

makla yetinilmiştir. Diğer yandan Hristiyanlar da gerek kendi içlerinde gerek Müslümanlara dair savunularında bazı tutarsızlıklarda bulunmuşlardır.⁸ Bu meseleler ve bilhassa Hristiyanlığın kendisi genellikle kapsamlı çalışmalarla tez ve kitap boyutunda işlenen araştırma konularından olmakla birlikte bir makale boyutunda da özetlenerek incelenmesi gereken olgulardandır. Dolayısıyla bu makalede Hristiyanlığı, gerek kendi içerisindeki tartışmalarıyla gerek dinler tarihi verileriyle ve uzmanların değerlendirmeleriyle gerek Hristiyanların iddialarının mantıksal analiziyle ve yeri geldiğinde de Kur'an'ın ve Müslüman alimlerin eleştirileriyle değerlendirerek incelemeye çalışacağız. Meseleye Müslüman ve kalamcı bakışıyla yaklaşacağımızdan önce İslam'ın ve Müslümanların Hristiyanlığı değerlendirmelerini ele alacağız.

1. MÜSLÜMAN BİLGİNLERİN HİRİSTİYANLIK ELEŞTİRİLERİ

Reddiye geleneğini oluşturan tartışmalar, kaderle ilgili olduğu kadar âhiretle, peygamberlikle ve vahiyle de ilgili olduğundan müşriklerle, Yahudilerle ve Hristiyanlarla yapılan münazaralar dikkate alınarak peygamber dönemine kadar götürülebilir.⁹ Habeşistan'a giden Müslümanların, "adil Hristiyan" olarak nitelendirilen Kral'ın karşısında yaptığı inanç savunusu zikredilmeye değerdir.¹⁰ Necran heyeti ile yapılan tartışmalar da bilinen bir başka örnektir.¹¹ Yine birçok tarihi kayıtlarla bu meselelere dair bilgiler elde mevcuttur.¹² Nitekim bu tür tartışmalar üzerine inen âyetlerden de görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim'de Yahudilerin, Hristiyanların ve müşriklerin inançları tahrifler, uydurmalar ve çarpıtmalar sebebiyle zemmedilmiştir.¹³ Fakat bununla birlikte Ehl-i Kitap'ın ve bilhassa Nasrânîlerin bazı meselelerde tasdik edildiği ve tevhide çağırıldığı hususu göze çarpmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim, İsa'nın bir elçi, beşer ve kul olduğunu, Hz. Meryem'in bir bakire olarak onu doğurduğunu ve fakat Allah'ın çocuk edinmediğini ve Hristiyanların bunları kendilerinin uydurduğunu

8 H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri (Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı)*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 249-258. Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi (İbrahim'den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı)*, çev. Oktay Özel vd. (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998), 172.

9 Zekiye Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 142-146, 156-165. Kaya, "Ehl-i Kitap", 10/516-519.

10 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, çev. Mehmet Beşir Eryarsoy (İstanbul: Siyer Yayınları, 2003), 1/426, 444-448.

11 Alexander Treiger, "Kelâmın Kökenleri", çev. Ulvi Murat Kılavuz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 60-61.

12 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/146-152.

13 Mahmut Aydın, *Dinler Tarihi (Tarih, İnanç ve İbadet)*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2021), 415-416. Kaya, "Ehl-i Kitap", 10/516-519.

nu beyan etmektedir.¹⁴ Teslis gibi bazı inançların tevhit akidesini bozduğu ve Rab olanın yalnız Allah Teala olduğu bildirilmektedir.¹⁵ Hristiyanlarla ortak zeminde buluşulması cihetiyle Hz. Peygamber'in Hristiyanlara yaptığı tebliğleri de bu minvalde dikkate alınmalıdır.¹⁶

Müslüman âlimler ise ilk asırdan itibaren birçok nedenlerle diğer din mensupları ile ilmi münazaralarda bulunmuş ve birtakım reddiyeler kaleme almışlardır.¹⁷ Bu dinlerin dolaylı ya da açık etkilerinin Müslümanlar arasında da görülüp görülmediği tartışma konusu olmuştur.¹⁸ Kur'an'ın mahluk olup olmadığı tartışmaları ile birlikte beklenen Mehdî ve kurtarıcı Mesîh inançları ve bilhassa kader anlayışı diğer dinlerle ilişkisi bağlamında sorgulanmıştır.¹⁹ Zaman zaman Ehl-i Kitap'tan ve diğer dinlerden etkilenmeler olmuştur.²⁰ Çünkü Araplar, Yahudilerden, Hristiyanlardan ve diğer din mensuplarından birçok dönemde birçok cihetten etkilenmişlerdir.²¹ Ayrıca Ashab-ı Kirâm, Tâbiün ve müşrikler de Hristiyanlığa ait belli konulardan haberdar görünmektedir.²² Araplar'ın bu bilgilerini en somut haliyle Habeşliler huzurunda yapılan münazaralarda görebiliyoruz. Zira müşrikler, Habeşliler'e müminlerin İsâ hakkındaki farklı telakkilerini hatırlatarak aralarına ayrılık tohumu ekmeye çalışmışlardır.²³ Diğer yanda Emevîler ve Abbâsîler Dönemi'nde diğer din mensuplarının, özellikle Hristiyanların Müslümanlara yakın olduğu bilinmektedir.²⁴ Bu dönemde kader tartışmasının şiddetlenmesinde ve benzeri birçok problemin ortaya çıkmasında bu ortamın tam olarak kanıtlanmasa da etkisi olmuştur.²⁵ Dolayısıyla ticari ilişkiler ve seyahatler başta olmak üzere Müslümanların çe-

14 el-Mâide 5/72-77. Meryem 19/16-22. el-Mâide 116-118.

15 Mustafa Sinanoğlu, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/364-372.

16 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 109.

17 Sinanoğlu, "Hristiyanlık", 17/364-372. Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

18 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 97-100. Treiger, "Kelâmın Kökenleri", 60-67.

19 Arthur Stanley Tritton, *İslam Kelâmı*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 36, 79-80.

20 Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 82. Tritton, *İslam Kelâmı*, 30, 186-188.

21 Treiger, "Kelâmın Kökenleri", 60-66. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/68. Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 69, 105-112.

22 Louis Gardet - Georges Anawati, *İslam Teolojisine Giriş (Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi)*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 61-62.

23 İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/446.

24 Gardet - Anawati, *İslam Teolojisine Giriş*, 62.

25 Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 20, 82, 88-89. Treiger, "Kelâmın Kökenleri", 61-69.

şitli vasıtalarla yakın ilişkilerde bulundukları Hristiyanlardan hiçbir şey duymamış olmaları kabul edilemez. Nitekim Cahiliyye Devri'nde de Haniflerden bazıları ve diğer Araplar bu dinleri araştırmış ve bazıları da bu dinlere intisap etmişti.²⁶ Hz. Muhammed'in (A.S.) de Arap Hristiyanlarına yani İyâd, Gas-sân, Kelb ve Tağlib gibi kabilelere mensup kimselere tebliğde bulunduğu ve Hristiyanlığa intisap etmiş olan Beni Hanife, Züheyl, Kinde, Beni Âmir ve Kelb gibi bazı Arap kabilelerle görüştüğü bilinmektedir.²⁷ Kabul etmeliyiz ki ilahi vahyin nüzulünün ilk anından itibaren yanlış tanrı tasavvurlarına ve kusurlu peygamber inançlarına dair tenkitler bu minvalde anlam kazanmakta ve bizatihi bu zümrelere de böylece eleştiriler yöneltilmektedir.²⁸

Eldeki bütün verilerde Müslüman alimlerin çoğunlukla Kur'an'a dayanarak Hristiyanları eleştirdiği görülmektedir. Bu tenkitler genellikle en başta te-bişir ve nübüvvetle alakalıdır ve devamında çarmıhı ret ile İsâ'nın tabiatını sorgulayıcı mahiyette olup, Hz. İsâ'nın hulûl veya teslis ile ilahlaştırılmasına karşı çıkış şeklinde kendisini göstermektedir.²⁹ Hristiyanların kitaplarındaki çelişkilerle dair yorumlar, onların tahriflerine ve aşırı yorumlarına dair bazı örnekler yer almakla birlikte bazı bilginler bunları delil olarak almamıştır.³⁰ Hristiyanlık eleştirilerine kelâma dair kaynaklarda olduğu kadar tefsirlerde de rastlanmaktadır.³¹ Özellikle teslis doktrini, Allah Teala için söylenen "baba" yakıştırmaları, Hz. İsâ hakkında söylenen "Allah'ın/Tanrı'nın oğlu" ve "Rab" ifadesi ve Hz. Meryem'in durumu reddiyelerde, kelâm eserlerinde ve tefsirlerde konu edilmiştir.³² İslam dünyasında birçok bilgin zaman zaman Hristiyanlara ve Yahudilere dair müstakil reddiyeler de kaleme almışlardır. Bu konuda Câhiz (ö. 255/869), el-Verrâk (ö. 247/861), Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 248/862 veya daha sonra) ilk akla gelenlerdir.³³ Yine eserlerinde ayırdığı bölümlerle Hristiyanlara eleştiri yapan Mâtürîdî (ö. 333/944), Bâkılânî (ö. 403/1013) ve İbn Hazm da (ö. 456/1064) öne çıkan isimlerdir.³⁴ Cüveynî (ö. 478/1085) ise *Şifâ'ü'l-galîl* adlı eserinde yalnızca tahrif meselesini ele al-

26 İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/300-302.

27 Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 106-107, 144-145.

28 Mahmut Aydın, "Mesih", *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 3 Ekim 2024).

29 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521. Biçer, "Kelâm Bilginlerinin Yahudi ve Hristiyanlara Yaklaşımı", 151-158. Salime Leyla Gürkan, "Teslis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/549-552.

30 Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 177-183.

31 Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, 211-213.

32 Salime Leyla Gürkan, "Teslis", 40/549-552.

33 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

34 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

mıştır.³⁵ Zeydiler'den Kâsım er-Ressî'nin (ö. 246/860) yazdığı *er-Redd ale'n-Nasârâ* adlı risalesi de elde mevcuttur.³⁶ Belli bir amaç ve konu bazında yazılan bu vb. risalelerin ve kitap bölümlerinin yanı sıra Hristiyanlığı ve Hristiyanları eleştiren daha geniş çaplı reddiyeler de bulunmaktadır.³⁷ Şîî kelâmcılardan Fazl b. Şâzân'ın (ö. 260/874) ve Murtaza Râzî'nin (ö. 630/1233'ten sonra) Hristiyanlığa reddiyeleri olduğu bilinmektedir.³⁸ Mu'tezilî kelâmcılar arasında Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) eserlerindeki bölümler de oldukça dikkat çekicidir.³⁹ Yine Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) de birçok mezhebi ve dini incelediği *İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* adlı bir eseri mevcuttur.

Dini metinler üzerinden süregelen tartışmaların ve reddiyelerin ilk dönemin ardından daha sonraki süreçte biraz daha geliştiği görülmektedir. Burada kelâmcılar ile Ehl-i Hadis taraftarlarının yöntemleri kıyaslanabilir.⁴⁰ Çünkü nakli delilleri kullananlarla, metin tahlillerinde bulunup akli delilleri kullananlar yöntem farklılığına sahiptir.⁴¹ Bu da tartışmanın seyri açısından oldukça önemlidir. Kelâmcıların akıl yürütmeyle beraber cedel olarak adlandırılan ilzam yöntemiyle Hristiyanları eleştirdikleri açıktır. Fakat tartışmaların bir üst boyuta evrilip daha ilmi bir düzleme çekilmesinde elbette ki Abbâsîler (750-1258) tarafından kurulan Beytülhikme'nin önemli bir konumu bulunmaktadır.⁴² Çünkü burada tercümelerle birlikte felsefe ve Aristo mantığı da Müslümanlar tarafından iyi seviyede öğrenilmiş ve Hristiyanlarla Müslümanlar tartışmalarını mantıksal düzlemde gerçekleştirmeye başlamışlardır.⁴³ el-Kindî (ö. 252/866) ile Yahya b. Adî'nin (ö. 364/975) bu minvalde kendi inançları doğrultusunda bir takım savunuları, reddiye ve eleştiriler yaptığı bilinmektedir.⁴⁴ Daha sonraları yaşayan İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) ve takipçisi İbn Kay-

35 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

36 Biçer, "Kelam Bilginlerinin Yahudi ve Hristiyanlara Yaklaşımı", 151.

37 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521. Jacques Waardenburg, "Mesîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/306-309.

38 Adem Arıkan, "İsnâaşeriyye'nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları", *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 275, 280-281.

39 Kâdî Abdülcebbar, *Tesbî'u Delâilî'n-Nübüvve (Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı)*, çev. M. Şerif Eroğlu – Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023), 186-410.

40 Gürkan, "Teslîs", 40/549-552.

41 Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 134-135, 162-165.

42 Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 95.

43 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 244-246.

44 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 246-258.

yim'in (ö. 751/1350) reddiyeleri ise İbn Hazm'ın tenkitlerini aşan bir boyutta görülmemektedir.⁴⁵

Asrımıza yakın dönemlerde de Türkçe başta olmak üzere diğer dillerde de bazı reddiyeler kaleme alınmıştır ki bunların en kıymetlileri ihtida edenlerin yazdıklarıdır. Örneğin; İbrahim Müteferrika'nın (ö. 1160/1747) reddiyesi bunlardandır.⁴⁶ Diğer yanda Harputlu İshak Efendi'nin (ö. 1309/1892) reddiyesi ve Rahmetullah el-Hindî'nin (ö. 1308/1891) yazdığı *İzhârü'l-hakık* önemli eserlerdendir.⁴⁷

Bugün de ülkemizdeki bazı bilim insanları Hristiyanlık üzerine makale, tez ve kitap çalışmaları ile bu alana katkı sunmaktadır. Örneğin; Mahmut Aydın'ın *Tarihsel İsa: İman'ın Mesih'inden Tarihin İsa'sına* adlı eseri, Mehmet Bayraktar'ın *Bir Hristiyan Dogması: Teslis* adlı eseri ve Şinasi Gündüz'ün *Pavlus; Hristiyanlığın Mimarı* isimli yapıtı modern bilimsel verilerden yola çıkılarak Hristiyanlığı incelediği için gayet mühim bilgileri içeren eserlerdendir. Son dönemlerde yayınlanan tezlerde de görüldüğü üzere Mehmet Zafer İnanlar'ın *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği* isimli çalışması ve Maksude Kurt'un *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri* gibi çalışmalar da eleştirel gözle Hristiyanlığa yaklaştığı için bu minvalde değerlendirilebilir.

Sonuçta iki dinin mensupları birçok defa reddiyeler yazıp, kimi zaman da münazaralarda bulunmuşlardır.⁴⁸ Nihâyetinde Müslümanlar, Hristiyanları putpe-restlikle ve Pagan inançlarını devam ettirmekle itham etmişlerdir.⁴⁹ Gerçekten de teslis inancının, hulûl ve Mesîh inanışlarının diğer inançlarla benzerlikler taşıyan kökleri bulunmaktadır.⁵⁰ Hatta eski kültürlerden de bir takım motiflerin etkisi görülebilmektedir.⁵¹ Bu minvalde eleştirilerini dinler tarihi ve mantık perspektifiyle yapanların polemik yerine daha tutarlı bir yol tuttukları da söylenebilir.

45 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

46 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

47 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

48 Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 159, 166.

49 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 244. Gürkan, "Teslis", 40/549-552. Kâdî Abdülcebâr, *Tesbî'ü Delâilî'n-Nübüvve*, 376.

50 Aydın, "Mesih". Martin Thurner, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2016), "Teslis", 2/780. Zafer Duygu, "Teslis", *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 4 Ekim 2024). Kürşat Demirci, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları), 18/340-341. Jacques Waardenburg, "Teslis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/548-549.

51 Joseph Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, çev. Kudret Emiroğlu, (Ankara: İmge Kitabevi, 3. Basım, 2003), 309-310, 317, 340.

2. HİRİSTİYANLARIN SAVUNULARI VE MÜSLÜMANLARA YAPTIKLARI BAZI KARŞI ELEŞTİRİLER

Hristiyanlar içerisinde apolojik/apolojetik bir yazım geleneğinin olduğu asla gözden kaçırılmamıştır.⁵² Bu yönüyle Hristiyanlar yazdıkları reddiyelerle Müslümanları tenkit etmişlerdir.⁵³ Örneğin; Müslümanlar Hacerü'l-esved'e kıymet verdikleri için onlar nazarında putperest sayılmakta iken kendilerinin teslis gibi inançlarını savundukları görülmektedir.⁵⁴ Erken dönemlerde Hristiyanlar içerisinde kendilerinin tevhidi savunduğunu ısrarla vurgulayan bazı yazarlar bulunduğu gibi bugün de Hristiyanlık birçok yazara göre monoteist bir dindir.⁵⁵ Bu eserlerde eleştiri konusu olarak Hz. Muhammed'in peygamberliğinin inkâr edilmesi başta gelir.⁵⁶ Onlara göre Hz. Muhammed sadece bir taklitçi olmakla beraber, Eski ve Yeni Ahit'teki hükümlerden etkilenecek ve eski kültürleri tenkit ederek bir din kurmuş ve bazı gelenekleri sürdürmüştür.⁵⁷ Diğer yandan Kur'an-ı Kerim'in gerçek dışı bilgiler barındırdığını da ileri sürmüşlerdir. Örneğin; çarmıh hadisesine dair itirazları ve Hz. Meryem'e atıldığını beyan etmeleri bunların başında gelir.⁵⁸ Fakat şurası ilginçtir ki Hristiyanlar Kur'an'daki bazı bahisleri, bilhassa kendileriyle ilgili kısımları da görmezlikten gelmişler ya da çarpıtmışlardır. Örneğin; İsa'ya "kelimetullah" ve "ruhullah" denmesini görüşleri doğrultusunda yorumlamakta ve Müslümanları bu tür örneklerle ilzam etmeye çalışmaktadırlar.⁵⁹

Hristiyanların bazı polemikçileri de meşhurdur ki isimleri burada zikredilmesi gerekir.⁶⁰ Örneğin; *Sapkınlar Kitabı* adlı eserini Müslümanları eleştirmek için yazan Yuhanna ed-Dımeşkî ile birlikte Theodore Ebû Kurrâ/Kurre (ö. 812'den sonra), İbn Zur'a/Zür'a (ö. 1008), Ebû Râita (IX. yüzyıl), Timo-

52 Ahmet Cevzici, *Felsefe Tarihi / Thales'ten Baudrillard'a*, (İstanbul: Say Yayınları, 8. Basım, 2018), 187-188. Aydın, *Dinler Tarihi*, 437.

53 Griffith, "İstıtrat 1: Abbâsiler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji", 139-149.

54 Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı", 122-123. Waardenburg, "Teslis", 40/548-549.

55 Griffith, "İstıtrat 1: Abbâsiler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji", 144-147. Thurner, "Teslis", 2/780.

56 Sinanoğlu, "Hristiyanlık", 17/364-372. Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı", 121-125.

57 Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 112-117.

58 Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı", 124.

59 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 234-244.

60 Griffith, "İstıtrat 1: Abbâsiler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji", 142-145. Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 38.

thee I (ö. 823) ve Paul d'Antioche (XII. yüzyıl) gibi eleştirmenler de meşhur polemikçiler olarak bilinmektedir.⁶¹ Fakat bu konuda Yahya bin Adî'nin (ö. 975) eleştirileri Müslümanlarla olan yakınlığından dolayı diğerlerinden daha önemli sayılabilir.⁶² Neticede Hristiyanlar çeşitli düşüncelerle hem kendi içlerindeki tartışmaları yönlendirmek hem de Müslümanların bazı iddialarına cevap vermek üzere birtakım eserler kaleme almışlardır.⁶³ Burada birçok noktadan onların da Müslümanlardan etkilendiği görülmektedir.

3. HİRİSTİYANLARIN TARİHSEL SÜREÇTE KENDİ İÇLERİNDEKİ TARTIŞMALAR VE APOLOJİ GELENEĞİ

Hız. İsa'nın (A.S.) vefatının ardından başlangıçta bu dinde Yahudi kökenli Hristiyanlar ile putperest kökenli Hristiyanlar olarak adlandırılan iki ayrı zümre bulunmaktaydı.⁶⁴ Filistin/Kudüs etrafındaki Yahudi kökenlilerin İsrail Krallığı'nı yeniden kurmak için Mesihçi bir anlayışta oldukları görülmektedir.⁶⁵ Diğer dinlerden ve kavimlerden gelmiş olanlar ise putperest kökenli Hristiyanlar olarak addedilmekteydi ve şeriat konusunda diğerlerinden farklı görüşlere sahiptiler.⁶⁶ Beklenen Mesih'in tanrılaştırılması ise Hristiyan ilahiyatı açısından bir meseledir.⁶⁷ Bu ve benzeri saiklerle Hristiyanların kendi içlerinde birçok farklı görüş ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Öyle ki bu gruplar arasında zaman zaman mücadeleler de gerçekleşmiştir.⁶⁹ Fakat kurumsal bir kimliğin galip gelmesi aşamasında örneğin Konsiller'de; İsa "Tanrı'nın oğlu" olarak kabul edilmiş ve sonra Theodosius (ö. 395) döneminde buna karşı çıkan Ariusçuluk gibi akımlarla devlet ve Kilise eliyle mücadele edilmiştir.⁷⁰ Açıkça görmekteyiz ki Hristiyanlığın dönüşümünde Kilise'nin ve sonrasında Roma'nın etkisi

61 Erbaş, "Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı", 122-124. Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 38.

62 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 244-246.

63 Griffith, "İstirat 1: Abbâsiler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji", 148-150.

64 Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/328-340.

65 Aydın, *Dinler Tarihi*, 403. Waardenburg, "Mesih", 29/306-309.

66 Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/340-358.

67 Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 306.

68 Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, haz. Recep Kibar (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2017), 168.

69 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/392-393. Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340. Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-358.

70 Waardenburg, "Mesih", 29/306-309. Mehmet Zafer İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 98. Aydın, *Dinler Tarihi*, 440-442. Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340. Duygu, "Teslis".

yadsınamaz.⁷¹ Aslında daha öncesinde de Hristiyanlığın temel akidesinden ayrılarak birkaç defa dönüşüme uğradığı kabul edilmektedir.⁷² Zira ilk iki asırda olmayan İkonacılık kültürü bunu bize kanıtlamaktadır.⁷³ Diğer yanda bu dönüşümün yaşanmasında bazı tartışmaların neticelerinin toplumlara dayatılmış olması ve hatta Pavlus (ö. 67) gibi liderlerin baştan itibaren Yahudi şeriatına tavır alması da etkilidir.⁷⁴ Bunlarla birlikte açıkça bilinen bir husustur ki İncillerin yazımı da İsa'dan sonradır.⁷⁵ Her ne kadar Havarîlerin ve Pavlus'un adı ve inancı öne çıkarılsa da yazıya geçirilirken esas İncil'e birtakım müdahalelerin olduğu görülmektedir.⁷⁶ Örneğin; en başta Hz. İsa'nın Aramice konuştuğu ancak İncillerin ise Yunanca olduğu ve bazı şeylerin değişmiş olabileceği öne sürülmektedir.⁷⁷ Eski Ahit'e alınmayan apokrif metinlerin eklemeler yoluyla Hristiyanlar tarafından kabul edildiği iddiaları oldukça önemlidir.⁷⁸ Hatta kanonik kabul edilen dört İncil'in içerikleri ve yazarlarına aidiyetleri de tartışmalıdır.⁷⁹ Fakat şurası bir gerçektir ki Hristiyanlığın dönüşümünde özellikle Pavlus'un büyük bir etkisi olduğu tartışmasızdır.⁸⁰ İsa'nın tanrılaştırılmasına giden süreçte toplumların eskiden kalma inançları kadar o da büyük bir etkiye sahiptir.⁸¹ Çünkü o "yasa" yerine Mesîh'e imanı vurgulamıştır.⁸²

71 Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 174-176. Mahmut Aydın, "Kilise", *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 3 Ekim 2024).

72 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/453-454. Mahmut Aydın, "Hristiyanlık". *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 3 Ekim 2024).

73 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 3/71.

74 Aydın, *Dinler Tarihi*, 420-421.

75 Sinanoğlu, "Hristiyanlık", 17/364-372. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 157-158. Muhammet Ali Bağır, "Kitab-ı Mukaddes", *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 3 Ekim 2024). Aydın, *Dinler Tarihi*, 406.

76 Ömer Faruk Harman, "İncil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/270-276. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 159. Bağır, "Kitab-ı Mukaddes". Aydın, *Dinler Tarihi*, 474-475. Fuat Aydın, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*, (Ankara: Eskiye Yayınları, 2017), 47-48.

77 Peter Antes, *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2016), "Hristiyanlık", 1/310-313. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 158. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/393, 419.

78 Bağır, "Kitab-ı Mukaddes". Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 335. Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340.

79 Aydın, *Dinler Tarihi*, 476. Harman, "İncil", 22/270-276. Kâdi Abdülcebbar, *Tesbî'tu Delâilî'n-Nübüvve*, 308. Aydın, *Dinler Tarihi*, 408-409.

80 Şinasi Gündüz, *Pavlus; Hristiyanlığın Mimarı*, (İstanbul: Milel-nihal Yayınları, 2. Basım, 2021), 301. Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-358. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 169.

81 Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 347.

82 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/410.

Diğer yanda güneş kültü ve Mithra gibi başka etkiler de kendini göstermektedir.⁸³ Bilhassa ilk birkaç asırda Gnostik ve Helenistik etkiler görülmektedir.⁸⁴ Nihâyetinde başlangıçtaki Yahudiliğe bağlılık git gide azalmış ve bu durum farklı uygulamalar ve ibadetlerde kendini açıkça göstermiştir.⁸⁵ Ruhbanlığın ve manastır hayatının da bu dine sonradan girdiği görülmektedir.⁸⁶ Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı himayesinin ardından devletin Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması sonucunda bu olay bir tarafta Latin Kültürü'ne, diğer yanda Grek Kültürü'ne bağlı iki Hristiyanlık anlayışının filizlenmesine yol açmıştır.⁸⁷ Elbette bütün bunlar yaşanırken Havarilerin, azizlerin, piskoposların ve Kilise'nin etkilerini, yani Hristiyanlığın değişim sürecindeki önemli rollerini de zikretmek gerekir.⁸⁸ Nitekim Petrus'un (ö. 67), Augustinus'un (ö. 430) ve diğer bazı ilahiyatçıların da bu dinde fevkalade önemli konumları ve etkileri vardır.⁸⁹

Müslümanların tanıdığı cihetle Hristiyanlık'ta üç mezhep öne çıkmaktadır.⁹⁰ Ya'kübîler (monofizitler), Mesîh ile Tanrı'yı tek tabiatta kabul ederken; Nestûrîler (diyofizitler), Mesîh'te biri ilâhî biri beşerî iki tabiat olduğunu iddia ederler. Bir de ayrıca krala bağlı olanlar olarak tanınan Melkâiyye (Melkâniyye) mezhebi bulunmaktadır ki onların mensupları da Kadıköy Konsil'ine bağlı kalarak iki ayrı tabiatı birbirine denk olarak yorumlamışlardır.⁹¹ Bu üç mezhebin dışında diğer mezheplerin görüşleri son dönemlere kadar Müslümanlar açısından çoğunlukla ikinci planda kalmıştır. Hristiyanlar tarihi süreç içerisinde daha sonraları Ortodoks ve Katolik olarak da ayrılmışlardır.⁹² Ancak bu geç bir tarihte yani XI. asırda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu dö-

83 Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 309-310. Aydın, *Dinler Tarihi*, 416-419.

84 Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 157. Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 330-331.

85 Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 168. Aydın, "Hristiyanlık".

86 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/396, 466. Sinanoğlu, "Hristiyanlık", 17/364-372. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 178-179.

87 Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340. Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 177. Antes, "Hristiyanlık", 1/310-313. M. Nesim Doru, "Süryaniler", *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 4 Ekim 2024).

88 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/453-454, 467. Aydın, "Kilise". Waardenburg, "Teslis", 40/548-549. Armstrong, "Tanrı'nın Tarihi", 157-159.

89 Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 165. Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-358. Aydın, *Dinler Tarihi*, 426-428. Waardenburg, "Mesih", 29/306-309.

90 Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 211-215.

91 Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/84-85.

92 Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 177. Aydın, "Hristiyanlık".

nemdeki tartışmaların, ilk veya yakın dönemdeki İslam alimlerinin kitaplarında olması doğal olarak beklenemez. Fakat daha erken dönemlerde Doğu ve Batı kiliseleri arasında bazı farklılıklar baş göstermiştir.⁹³ Ayrıca İskenderiye, Kapadokya ve Antakya okulları reddiye yazan İslam alimlerinden çok daha öncedir.⁹⁴ Burada bizi ilgilendiren esas husus; bunlarla beraber Patristik Literatür'dür.⁹⁵ Çünkü İslam ülkelerinde bu literatürün varlığına dair görüşler olsa da İslam bilginlerinin bunlara ne kadar aşına oldukları birer muammadır.⁹⁶ Örneğin; Bâtınîler'le yüzeysel okuma yapanların birbirlerini tenkit ettiği bilinmektedir.⁹⁷ Diğer yanda Kilise Babaları, Gnostikler'e karşı reddiye geleneğini başlatmışlardır.⁹⁸ Bunlar arasında putperestliğe karşı tavırlar da mevcuttur. Hatta daha sonrasındaki İkonakırıcılık (ikonoklazm) Dönemi de Müslümanlar açısından incelenmesi gereken bir dönemdir.⁹⁹

Bütün bir tarihi süreç göz önüne alınarak kendi dinamikleriyle inanç meseleleri ele alındığında Hristiyanlığın birçok sorunla yüzleştiği ve birçok defa bölünme yaşadığı görülmektedir.¹⁰⁰ Öyle ki Roma ile ihtilaflı olan Keldânî, Kıptî, Ermenî ve Süryânî kiliseleri Doğu Hristiyanlığını temsil eder¹⁰¹. Kendi içlerinde yaşanan ateşli tartışmalarda da Samsatlı Pavlus (ö. 275), Arius (ö. 336) ve Nestorius (ö. 451) başta olmak üzere Iranaeus (ö. 200), Tertullian (ö. 220), Origen (ö. 254), Diedorus (ö. 300?), Lucian (ö. 312) gibi isimler ilk ciddi itirazları veya farklı görüşleri ortaya koymuşlardır.¹⁰² Konsillerdeki tartışmaların ve kilise bölünmelerinin ardından nihayetinde Martin Luther (ö. 1546) ile başlayan reform hareketi ve aydınlanma esas alınırca Hristiyanlığın her çağda ve hatta bugün de çok büyük krizlerle karşı karşıya olduğu yine söylenebilir.¹⁰³ Nitekim Protestanlar, Hristiyanlığa içeriden çok önemli itiraz-

93 Aydın, "Kilise". Doru, "Süryaniler".

94 Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-358.

95 Aydın, *Dinler Tarihi*, 435-443. Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 187-191.

96 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 60.

97 Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-358.

98 Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 190.

99 Aydın, *Dinler Tarihi*, 441.

100 Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340. Aydın, "Hristiyanlık".

101 Antes, "Hristiyanlık", 1/310-313.

102 Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 38. Kaplan, *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*, 167-168. Aydın, *Dinler Tarihi*, 438. Britannica, The Editors of Encyclopaedia, "Paul of Samosata", *Encyclopedia Britannica* (Erişim: 1 Ocak 2025).

103 Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 187. Aydın, *Dinler Tarihi*, 449. Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 157.

lar yapmışlardır.¹⁰⁴ Onlardan sonraki dönemde de Avrupa’da Hristiyanlığa, Kilise’ye ve çelişkili dini görüşlere tepki olarak ortaya çıkan deizm çeşitli şekillerde varlığını sürdürmüş ve bu günlerde de oldukça yaygınlaşmıştır¹⁰⁵.

4. DİNLER TARİHİ VERİLERİ İLE HİRİSTİYANLIĞA BAKIŞ

Doğu ve Batı kiliselerinde ve Konsiller’de başta İsa (A.S.)’ın tabiatı hakkında birtakım tartışmalar yaşanmıştır.¹⁰⁶ Bu tartışmaların yaşanmasında Hristiyanlığın İsa’nın şahsiyeti üzerine inşa edilen bir din olması sebep gösterilir.¹⁰⁷ Sonuçta İsa, abartılı anlatılar ve kanunlaştırmalarla Hristiyanlıkta tanrılaştırılmıştır.¹⁰⁸ Zira Hz. İsa hayattayken ona öğretmen olarak hitap edildiği görüşü hakimdir.¹⁰⁹ Fakat tanrılaştırmaya zemin hazırlayan ifadelerin İsa’nın vaazında bulunduğunu savunanlar da mevcuttur.¹¹⁰ Ancak Kutsal Ruh’un tanrısallığı üzerine yaşanan tartışmalar da teslisin durumu bakımından incelenmeye değerdir.¹¹¹ Bir diğer konu Hristiyanlığın farklı kültürlerden etkilenmesi meselesidir. Paul F. Knitter teslisteki Yunan etkisinden söz etmektedir.¹¹² Bunlarla eş zamanlı olarak her ne kadar karşı koymaya çalışanlar olduysa da Hristiyanlığın uzun bir süreçte Yunan Felsefesi’nden özellikle de Neoplatonizm ve Aristoculuktan etkilendiği de görülmektedir.¹¹³ Henüz yayılma aşamasında yani ilk iki asırda Helenistik etkilerle ortaya çıkan Kıristoloji tartışmaları mevcuttur ve İsa’nın beşerî ve ilâhî tabiatına dair bu tartışmalar din içerisinde ayrışmalara ve bölünmelere sebep olmuştur.¹¹⁴ Sonrasında da Kilise’nin gündemi belirlemesi ile uzun süre İnciller üzerinde durulmuştur. Sonuçta Hristiyanlık’taki en büyük tartışmalar esasen cevher, uknûm tartışmaları etrafında yaşanmıştır denilebilir.¹¹⁵ Bütün bu olaylar sürecinde Konsiller’in kararlarına

104 Aydın, *Dinler Tarihi*, 448-452. Hakan Olgun, “Protestanlık”, *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Erişim 7 Ekim 2024). Aydın, “Hristiyanlık”, 17/340-358.

105 Hüsameddin Erdem, “Deizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 04.11.2024).

106 Aydın, *Dinler Tarihi*, 440-442. Waardenburg, “Mesih”, 29/306-309.

107 Aydın, “Hristiyanlık”.

108 Armstrong, *Tanrı’nın Tarihi*, 154-157. Campbell, *Tanrı’nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 317. Duygu, “Teslis”. Thurner, “Teslis”, 2/780.

109 Aydın, *Dinler Tarihi*, 413.

110 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/388.

111 Armstrong, *Tanrı’nın Tarihi*, 160-162. İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 98-99.

112 İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 101.

113 Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 160, 173-175. Doru, “Süryaniler”.

114 Aydın, “Hristiyanlık”, 17/340-358. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 172-174. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/393

115 Sinanoğlu, “Hristiyanlık”, 17/364-372. Duygu, “Teslis”.

katılmayan birçok yerel kilise heretik kabul edilmiştir.¹¹⁶ Kanonik İnciller'in dışındaki İnciller de apokrif sayılmıştır.¹¹⁷ Müslüman alimlerin eserlerinde ise genellikle, Kilise'nin dogmalarına karşı çıkanların başına neler geldiği maalesef göz ardı edilmiştir. Hristiyanlığın serüvenine bakıldığında Hz. İsa'ya dayandırılan "Tanrı'nın Krallığı" şiarının ardından Kilise'nin ve Roma'nın etkisi ile devlet-din birlikteliği gerçekleşerek despotizm ile folklordan ve mitolojiden beslenen inançların toplumlara dayatıldığı ve/veya sürdürüldüğü görülmektedir.¹¹⁸ Örneğin; önceleri Hristiyanların reddettiği Roma'nın ve diğer toplumların tanrı-kral inancının sonraları İsa'nın ilahlaştırılmasında rol oynadığı görülebilmektedir.¹¹⁹ Özellikle bu tür olgular hesaba katılarak "Kilise dışında kurtuluş yoktur." şiarının kabulüyle insanların dışlandığı gerçeği de yok sayılmamalıdır.¹²⁰

Hristiyanların Kur'an'a dair temel itirazlarının birçoğuna tarihi süreç içerisinde gerekli cevaplar yine Müslümanlarca verilmiştir. Bilhassa Hz. Meryem üzerinden süren tartışma neticesinde yapılan bazı çalışmalarda da Tanrıça kültlerinin devamı olarak Hz. Meryem'e tapınılıp tapınılmadığıyla ilgili önemli tespitlerde bulunulmuştur.¹²¹

Netice itibarıyla Kur'an'da işaret edilen haliyle Hristiyanlığın birçok defa değişim yaşadığı, inançların ve anlayışların azizlerce ve ruhbanlarca dönüştürüldüğü farklı yönlerden açıkça dile getirilmiştir.¹²² Yalnız bazı dinler tarihçileri problemlerin kaynağını Pavlus'un görüşlerinde görmekteyken Protestanlar ve diğer bazı dinler tarihçileri de sonraki dogmaları hedef almaktadırlar.¹²³ Sonuçta Hz. İsa'nın peygamber kabul edilmesi yerine ilahlaştırıldığına ve Hristiyanların Yunan felsefesinden, kültürden ve pagan inançlarından

116 Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-358. Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340. Aydın, "Hristiyanlık".

117 Bağır, "Kitab-ı Mukaddes". Harman, "İncil", 22/270-276.

118 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/381-382, 454. Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 354-355, 377-378. Aydın, "Hristiyanlık". Antes, "Hristiyanlık", 1/310-313. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 172-173. Waardenburg, "Mesih", 29/306-309. Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 150.

119 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/417-419, 458-459. Gündüz, *Pavlus; Hristiyanlığın Mimarı*, 297. Aydın, *Dinler Tarihi*, 433. Antes, "Hristiyanlık", 1/310-313.

120 Aydın, *Dinler Tarihi*, 427.

121 Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 374. Maksude Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, (Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 141-143.

122 Olgun, "Protestanlık". Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/395-397, 458-459. Kurt, *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*, 86-88.

123 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/394-399. Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 157. Olgun, "Protestanlık".

etkilendiğine şahit olunmaktadır ve bunları Hristiyanların kendi içlerinde de eleştirenler bulunmaktadır.¹²⁴ Bu neticelerle Hristiyanlığın Hz. İsa'nın öğretisinden ayrılarak asli hüviyetini kaybettiği sadece Müslüman bilginlerin reddiyelerinden değil filozofların ve dinler tarihi uzmanlarının çalışmalarında da okunabilmektedir.¹²⁵

5. MANTIK İLMİ AÇISINDAN HIRİSTİYANLARIN TUTARSIZLIKLARI

Hristiyanların ve bilhassa din adamlarının teslis ve enkarnasyon gibi inançları açıklamakta zorluklar yaşadıkları ve birçok defa tutarsızlıklar ve çelişkiler içerisinde oldukları görülmektedir.¹²⁶ Genellikle çabaları teslisin anlaşılmazlığı üzerine bir uzlaşıdır ve böyle kabul edilmesi gerektiği üzerine insanları ikna etmeye yöneliktir. Birin üç, üçün de bir olamayacağına dair Müslümanların yaptığı itirazlar ise gayet yerindedir.¹²⁷ Bu matematiksel olduğu kadar mantıksal olarak da büyük bir hatadır. Meseleyi ele alan kelimcilerin sorgulamaları neticesinde irade ve fiil konuları başta olmak üzere birçok problem ortaya çıkmaktadır.

Kur'an'da da belirtildiği üzere Hz. İsa'nın yemek yemesi ve ruhbanların da halkın mallarını yemesi olguları Hristiyanların kendi şahit oldukları durumlar olması hasebiyle ikna ediciliği yüksek delillerdir.¹²⁸ Bütün bunlar dikkate alındığında Kur'an'ın Hristiyanları polemik üslubuyla çekişmeye davet etmek yerine doğru kanıtlarla mantıksal hakikatlere davet ettiği belirginleşmektedir. Her ne kadar İsa peygamber Hristiyanlık'ta ilahlaştırılmış olsa bile Kur'an'ın bu konuya yaklaşımı birçok yönden Hristiyanları ilzam etmeye yeterlidir. Bunlar temelde mantık ilmiyle doğrudan örtüşen argümanlardır. Öyle ki bir insanın peygamberlik ilanına rağmen daha sonra bunun zıddına birtakım işlerde bulunması örneğin ilahlığını iddia etmesi elçilik vazifesiyle örtüşmemekte ve kendisine yaraşmamaktadır.¹²⁹ Bu durum Hristiyanların reddedemeyeceği biçimde kitaplarında mevcuttur. Şöyle ki; İnciller'de çeşitli pasajlarda "Rab" olarak nitelendirilse de İsa'nın (A.S.) elçiliğine dair vurgu-

124 İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 100. Aydın, *Dinler Tarihi*, 426. Campbell, *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*, 264-265. Demirci, "Hristiyanlık", 17/328-340.

125 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 2/394-397, 454-455. Olgun, "Protestanlık". Erdem, "Deizm".

126 İnanlar, *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*, 101. Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 249. Antes, "Hristiyanlık", 1/312.

127 Kâdi Abdülcebbar, *İslam Dışı Fırkalar (el-Fıraku Ğayru'l-İslâmiyye)*, çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 148-174.

128 Mâide 5/75. Tevbe 9/34.

129 Âl-i İmrân 3/79-80.

lara sahip bazı ifadeler de bulunmaktadır.¹³⁰ Burada Hıristiyanlık sadece bu yönden incelendiğinde bile büyük bir çelişki ortaya çıkmaktadır. İslam tarihçisi Muhammed Hamidullah'ın (ö. 2002) da eserinde belirttiği üzere *Matta İncili*'nde ek olarak İsa'nın kulluğuna dair de üzeri örtülemez ve tevil edilemez bir ifade vardır.¹³¹ Bütün bunların ardından açıkça belirtilmelidir ki; İsa'nın bir yandan Tanrı diğer yandan kul olması akıl dışı olduğu gibi hem Tanrı hem de Tanrı'nın oğlu olması ifadeleri de mantık ilmi açısından kabul edilemeyecek söylemlerdir. Yine bir şahsın hem elçi hem de Tanrı'nın kendisi olması da asla kabul edilebilecek bir durum değildir. Dolayısıyla Hıristiyanların da kabul etmek zorunda kalacakları biçimde tahrif ve akıl dışılık birçok yönden ve hatta en temel meselede aşikâr gözükmektedir.¹³² Bunlar gibi nice konuda görüldüğü üzere aslında Hıristiyanların birçok iddiası mantık ilmi açısından geçerli ve tutarlı sayılamaz.

6. GENEL DEĞERLENDİRME

Kur'an'ın ve sünnetin verileri esasa alındığında ve ahabın yaklaşımları dikkate alındığında Hıristiyanlarla hoşgörü ortamında iletişime girilmesinde bir sakınca olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bazı kelimelerin ve bilginlerin Hıristiyanlara karşı sert ve hakaretamiz ifadelerde bulunduğu eserlerinden okunmaktadır ve elbette bu yukarıda da işaret ettiğimiz üzere İslam'ın tasvip etmediği bir tutum ve davranıştır.¹³³ Kur'an-ı Kerim'de müminlere Ehl-i Kitap ile tartışmanın en güzel biçimde yapılması emredilmektedir¹³⁴. Bu sebeple onlara yönelik yaklaşımlarda polemikçi bir tavırla çekişme içerisine girmek yerine tebliğ ile gerçeklerin kendilerine gösterilmesi daha uygun bir yöntemdir. Zira Kur'an'da Nasrânîler'in müminlere olan yakınlıklarına dair başka bir önemli vurgu daha bulunmaktadır ve Hz. Muhammed'in de birçok eylemiyle onlara iyilikle muamelede bulunduğu bilinen bir gerçektir.¹³⁵ Bu bağlamda iletişim zemini oluşturulmalı ve Kur'an'ın diğer kitapları tasdik ettiği hususu da ayrıca hatırlanmalıdır.¹³⁶ Nitekim İslam'ın yayılışından bugüne Ehl-i Kitap içerisinde Hz. Muhammed'i ve İslam'ı tanıdıktan sonra Müslüman olan yüzbinlerce kişi mevcuttur. Bu tarihi gerçek inkâr edilemez biçimde ortadayken Müslü-

130 *Kitab-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1949), Mat 13:15. Mat. 21:11. Luk. 7:39. Waardenburg, "Mesih", 29/306-309.

131 Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2003), 300. Mat. 12:18.

132 Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 183-184. Gürkan, "Teslîs", 40/549-552.

133 Kâdî Abdülcebbar, *Tesbî'u Delâili'n-Nübüvve*, 370, 390.

134 En-Nahl 16/125. Ankebut 29/46.

135 el-Mâide 5/82-86. Kaya, "Ehl-i Kitap", 10/516-519.

136 Âl-i İmrân 3/3-4.

manların onları ve İslam'a ilgi ve sempati duyan diğer gayrimüslimleri rencide edici bir takım davranış ve ifadelere yeltenmesi de İslam dini açısından ahlâkî değildir. Ayrıca Müslümanlığı seçen bu kimseler arasında daha sonra eski dinlerine reddiyeler kaleme alanlar da mevcuttur ki bunların hiçbir suretle gözden kaçırılmaması gerekmektedir.¹³⁷ Yazılan bu metinlerin içerisinde Hristiyanları ilzam eden çok açık bazı kanıtların olması eleştirilerinin kıymetlerini artırdığı gibi aynı zamanda İslam'a da katkıdır.

Hristiyanlığın bütün bu çelişkiler neticesinde kendi içlerinde ortaya çıkan farklı fikirlerle ve çelişkilerle baş etme mücadelesi de aslında başlı başına bir problem olduğu için ele alınmalı ve kendilerine hatırlatılmalıdır. Hristiyanlık yaşadığı şiddetli tartışmaları çoğunlukla korku ve şiddetle bastırma yolunu seçmiştir. Engizisyon ve aforoz kurumları fikir özgürlüğüne vurulan darbenin sembolü olmuştur.¹³⁸ Nice düşünür ve aydın dogmalara, Kilise'ye ve diğer yerleşik inançlara karşı çıktığı için sapkın sayılarak dinden çıkarılmış ve cezalandırılmıştır. Çünkü Hristiyanlık içerisinde farklı görüşlere sahip kişilere ifade hakkı bile çoğu zaman tanınmamaktadır. Bu teolojik ve ilmi açıdan aslında büyük bir problemdir. Tarihi süreçte de Hristiyanlık bu konularda zaten büyük tenkitlere maruz kalmıştır. Fakat her şeye rağmen ilk asırlardan itibaren az da olsa bazı gerçekleri ifade edenler var olmuştur. Örneğin; teslis inancını ve Pavlus'un mektuplarını reddeden Ebionitler'in ve Kilise'ye ciddi itirazlar eden Ariusçular'ın ve diğer benzeri grupların varlığı Müslümanlar açısından dikkat çekicidir.¹³⁹ Zira fikirlerinde tutarsızlıklar olsa dahi İsa'nın ilahi bir tabiatı olmadığını savunanlar ve Samsatlı Pavlus gibi İsa'nın Tanrı olamayacağını iddia edenler birebir İslam'ın tevhit ilkesiyle örtüşmesine de Hristiyanları tenkit noktasında Müslümanları tasdik edici bir söyleme sahiptirler.¹⁴⁰

7. SONUÇ

Bütün bir tarihi süreç incelediği takdirde görülecektir ki Hristiyanlık Hz. İsa'nın tebliğ ettiği dönemdeki gibi değildir ve ondan sonra oluşturulan ve zamanla değiştirilen inanç esasları nedeniyle teolojik ve mantıksal açıdan fazlaca çelişkiye sahiptir. Üstelik Hristiyanlık, Ortadoğu'daki kadim din anlayışlarından, eski kültürlerden, paganlıktan ve yerel inanışlardan birçok miti ve kültürel motifi de bünyesinde barındırmaktadır. Buna rağmen Kilise, bu

137 Sinanoğlu, "Reddiye", 34/516-521.

138 Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, 187.

139 Waardenburg, "Teslis", 40/548-549. Duygu, "Teslis". Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 153-154. Aydın, "Hristiyanlık", 17/340-358.

140 Waardenburg, "Teslis", 40/548-549. Doru, "Süryaniler". Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, 172. Aydın, *Dinler Tarihi*, 438.

kusurlarla yüzleşmek yerine misyonerlik ve Dinler Arası Diyalog gibi projelerle insanlığı Hristiyanlığa doğru yönlendirmek istemektedir. Müslümanların ise daha ilk anda görülmekte olan bu durumun ardından, polemige girmeden onlarla bir iletişim zemini kurması gerekmektedir. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (S.A.V.) sünnetinde aşikâr olduğu üzere Hristiyanlara olan genel yaklaşımımız Kur'an-ı Kerim'in âyetleri ışığında ve en güzel şekilde tebliğ olmalıdır. Bu, aynı zamanda küresel propaganda ile kötü gösterilmeye ve terörle ilişkilendirilmeye çalışılan İslam'ın doğru tanıtılmasına da vesile olacaktır. İnsanlığın büyük kısmından daha çok ilimle meşgul insanların fark edebileceği üzere, biraz daha derinlemesine incelendiğinde ve hatta Hristiyanlığın kendi içerisinde yaşadığı tartışmalarda da görüldüğü üzere birçok akidesinin din adamları eliyle sonradan oluşturulduğu ve tutarsız olduğu ve bunların rasyonel olarak açıklanamıyor olması durumu da her fırsatta müşahade edilmekte iken bunun üzerinin örtüldüğü gerçeği ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu çerçevede Müslümanların onlara yönelttiği eleştiriler de pekâlâ yerindedir ve çoğu zaman sorular ve itirazlar muhataplarca yanıtız kalmaktadır. Özellikle bu hususların vurgulanması Hristiyanlığın kendi içerisinde problemli olduğunu ortaya koymaya yarayacağı gibi aslında ilmi açıdan yeterlidir de.

Bütün bu neticelerle denilebilir ki Hristiyanlık sadece dışarıdan inceleyenler açısından değil kendi içerisindeki müesseseleri ve düşünürleri penceresinden de tatminsizliklere, tartışmalara ve anlaşmazlıklara fazlaca sahip addedilmektedir. Gerek Müslümanlar tarafından yazılan reddiyeler gerek de Hristiyanların kendi apolojetik yazım geleneği bunun en somut delilleridir denilebilir. Sonuçta yeni bin yılda bütün dünyayı Hristiyanlaştırma gayesi taşıyan Kili-se'nin ve misyonerlerin bu gerçeklerle her zaman yüzleştirilmesi gerekmektedir.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Bu çalışmaya birinci yazar %80, ikinci yazar ise %20 oranında katkı sunmuştur.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

The contribution to this study was 80% by the first author and 20% by the second author.

KAYNAKÇA

Antes, Peter. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.

Arıkan, Adem. “İsnâaşeriyye’nin Temel Eserleri ve Fırak Kaynakları”. *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri*. ed. Halil İbrahim Bulut. 193-319. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.

Armstrong, Karen. *Tanrı’nın Tarihi (İbrahim’den Günümüze 4000 Yıllık Tanrı Anlayışı)*. çev. Oktay Özel vd. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1998.

Aydın, Fuat. *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2. Basım, 2017.

Aydın, Mahmut. *Dinler Tarihi / Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2021.

Aydın, Mahmut. “Hristiyanlık”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. Erişim 3 Ekim 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/hristiyanlik>

Aydın, Mahmut. “Kilise”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. Erişim 3 Ekim 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/kilise>

Aydın, Mahmut. “Mesih”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. Erişim 3 Ekim 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/mesih>

Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/340-358. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Bağır, Muhammet Ali. “Kitab-ı Mukaddes”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. Erişim 3 Ekim 2024. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/kitab_i_mukaddes

Biçer, Ramazan. “Kelam Bilginlerinin Yahudi ve Hristiyanlara Yaklaşımı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 149-187.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “Paul of Samosata”. *Encyclopedia Britannica*. Erişim 1 Ocak 2025. <https://www.britannica.com/biography/Paul-of-Samosata>

Campbell, Joseph. *Tanrı'nın Maskeleri / Batı Mitolojisi*. çev. Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 3. Basım, 2003.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi / Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları, 8. Basım, 2018.

Demirci, Kürşat. “Hristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/328-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Demirci, Kürşat. “Hulûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/340-341. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Doru, M. Nesim. “Süryaniler”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. Erişim 4 Ekim 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/suryaniler>

Duygu, Zafer. “Teslis”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. Erişim 4 Ekim 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/teslis>

Erbaş, Ali. “Müslüman-Hristiyan Münasebetleri Sürecinde Hristiyanların İslâm'a ve Müslümanlara Bakışı”. *İLAM Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Ocak-Haziran 1998), 117-153.

Erdem, Hüsameddin. “Deizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04.11.2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm>

Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. 3 Cilt. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.

Gardet, Louis – Anawati, Georges. *İslam Teolojisine Giriş (Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi)*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2017.

Griffith, Sidney H. “İstitrat 1: Abbâsîler'in İlk Yüzyılında Hristiyan Teoloji”. çev. Salih Çift. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke. 139-154. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Gündüz, Şinasi. *Pavlus; Hristiyanlığın Mimarı*. İstanbul: Milelnihal Yayınları, 2. Basım, 2021.

Gürkan, Salime Leyla. “Teslîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/549-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak Yayınları, 2003.

Harman, Ömer Faruk. “İncil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/270-276. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. çev. Mehmet Beşir Eryarsoy. 3 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2003.

İnanlar, Mehmet Zafer. *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Kâdî Abdülcebbâr. *İslam Dışı Fırkalar (el-Fıraku Ğayru'l-İslâmiyye)*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.

Kâdî Abdülcebbâr. *Tesbî'tu Delâilî'n-Nübüvve (Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı)*. çev. M. Şerif Eroğlu – Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2023.

Kaplan, İbrahim. *Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Teolojik İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Kaya, Remzi. “Ehl-i Kitap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/516-519. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1949.

Kur'an Yolu Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.

Kurt, Maksude. *Tanrıça Kültü ve Hristiyanlık'taki Meryem Figürüne Etkileri*. Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Olgun, Hakan. “Protestanlık”. *TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. ed. M. A. Yekta Saraç. Erişim 7 Ekim 2024. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/protestanlik>

Schimmel, Annemarie. *Dinler Tarihine Giriş*. haz. Recep Kibar. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2017.

Sinanoğlu, Mustafa. “Hristiyanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/364-372. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Sinanoğlu, Mustafa. “Reddiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Sönmez, Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası'nda Hristiyanlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Şehristânî. *Milel ve Nihal (el-Milel ve'n Nihal)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2017.

Turner, Martin. *İslamiyet-Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. ed. Mualla Selçuk vd. 2 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2. Basım, 2016.

Treiger, Alexander. “Kelâmın Kökenleri”. çev. Ulvi Murat Kılavuz. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke. 57-78. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.

Tritton, Arthur Stanley. *İslam Kelâmı*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Waardenburg, Jacques. “Mesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/306-309. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Waardenburg, Jacques. “Teslîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/548-549. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri (Müslüman-Hristiyan-Yahudi Kelâmı)*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.